षष्ठः पाठः

संख्याज्ञानम्

(संख्याज्ञान और पुष्प-परिचय)

[प्रस्तुत पाठ में संस्कृत भाषा में 21 से 50 तक की संख्याओं की अभिव्यक्ति का प्रयोग दिखाया गया है। ...त्य प्रायः प्रकीर्ण हैं । इससे इन संख्याओं के प्रयोग की प्रवृत्ति विद्यार्थियों में उत्पन्न होगी।]

अस्मिन् वर्गे पञ्चाशत् छात्राः सन्ति । एतेषु एकविंशतिः बालिकाः सन्ति । ततः नवविंशतिः (ऊनत्रिंशत्) बालकाः वर्तन्ते । विद्यालयस्य उद्याने चत्वारिंशत् पाटलपादपाः, पञ्चत्रिंशत् यूथिकाः, ...ञ्चचत्वारिंशत् मल्लिकाः, त्रिंशत् कर्णिकाराः, द्वाविंशतिः जपाः सन्ति । शरत्काले उद्यानस्य ...ञ्चविंशतिः अपि शेफालिकाः पुष्पाणि धारयन्ति । तानि पुष्पाणि प्रातःकाले भूमौ विकीर्णानि ...वन्ति । सरोवरे कमलपुष्पाणि सन्ति । अद्य चतुर्विंशतिः पुष्पाणि विकसितानि । अस्माकं देशे ...म्प्रति अष्टाविंशतिः राज्यानि सन्ति । आकाशे सप्तविंशतिः नक्षत्राणि सन्ति । जैनाः कथयन्ति यत् ...हावीरवर्धमानात् पूर्वं त्रयोविंशतिः तीर्थंकराः अभवन् । पार्श्वनाथः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः ...भवत् । तेन पारसनाथपर्वतस्य प्रसिद्धिः ।

अस्माकं मुखे द्वात्रिंशत् दन्ताः भवन्ति । एकस्मिन् मासे सामान्यतः त्रिंशत् दिवसाः ...वन्ति । किन्तु जनवरी-मार्च-मई-जुलाई-अगस्त-अक्टूबर-दिसम्बर-मासेषु एकत्रिंशत् दिवसाः ...वन्ति । फरवरीमासे अष्टाविंशतिः दिवसाः सन्ति किन्तु चतुर्थे वर्षे ते ऊनत्रिंशत् भवन्ति । मम

लेखनपुस्तिकायां चत्वारिंशत् पत्राणि सन्ति । अस्मिन् पुस्तके अष्टचत्वारिंशत् पृष्ठाः सन्ति । मम गणितपुस्तिकायां षट्चत्वारिंशत् एव पत्राणि सन्ति । मम ग्रामे त्रयस्त्रिंशत् गृहाणि सन्ति । तव ग्रामे द्वाचत्वारिंशत् कूपाः सन्ति ।

शब्दार्थः

अस्मिन्	=	इसमें
पञ्चाशत्	=	पचास
एकविंशतिः	=	इक्कीस
नवविंशतिः	=	उनतीस
उद्याने	=	बगीचे में
चत्वारिंशत्	=	चालीस
पाटलपादपाः	=	गुलाब के पौधे
पञ्चत्रिंशत्	=	पैंतीस
यूथिका	=	जूही
पञ्चचत्वारिंशत्	=	पैंतालीस
मल्लिकाः	=	बेला
त्रिंशत्	=	तीस
कर्णिकाराः	=	कनेर
द्वाविंशतिः	=	बाईस
जपाः	=	अड़हुल के फूल/वृक्ष
पञ्चविंशतिः	=	पचीस
शेफालिकाः	=	हरसिंगार
धारयन्ति	=	धारण करती हैं

तानि = वे (नपुं॰)

प्रातःकाले = सुबह में

भूमौ = पृथ्वी पर

विकीर्णानि = बिखरे हुए

सरोवरे = तालाब में

पुष्पाणि = फूल

चतुर्विंशतिः = चौबीस

विकसितानि = विकसित / खिले हुए

अस्माकम् = हमारे

सम्प्रति = इस समय / आजकल

अष्टाविंशतिः = अट्ठाईस

यत् = कि

पूर्वम् = पहले

त्रयोविंशतिः = तेईस

तीर्थंकराः (बहुवचन) = **जैनधर्म** के प्रसिद्ध संत

अभवन् = हुए

द्वात्रिंशत् = बत्तीस

दन्ताः = दाँत

सप्तविंशतिः = सत्ताईस

एकस्मिन् मासे = एक महीने में

दिवसाः = दिन

एकत्रिंशत् = इकतीस

चतुर्थे वर्षे	=	चौथे साल में
ऊनत्रिंशत्	=	उनतीस
अष्टचत्वारिंशत्	=	अड़तालीस
लेखनपुस्तिकायाम्	=	कॉपी में
चत्वारिंशत्	=	चालीस
पत्राणि	=	पन्ने
मम	=	मेरे
षट्चत्वारिंशत्	=	छियालीस
एव	=	ही
त्रयस्त्रिंशत्	=	तैंतीस
गृहाणि	=	घर (बहुवचन)
तव	=	तुम्हारे
द्वाचत्वारिंशत्	=	बयालीस
कूपाः	=	कुएँ

व्याकरणम्

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

अभवन्	=	√भू, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
कथयन्ति	=	√कथ्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
भवन्ति	=	√भू, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
धारयन्ति	=	√धृ, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
सन्ति	=	√अस्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अभ्यासः

...खिकः

निम्नलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

पञ्चाशत्, एकचत्वारिंशत्, त्रिंशत्, विंशतिः, ऊनत्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चविंशतिः, षट्त्रिंशत्, पञ्चपञ्चाशत्, चतुर्विंशतिः, अष्टाविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्

एकविंशतेः पञ्चाशत् यावत् संख्याः वदत ।

...लिखितः

निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत -

(क) एकस्मिन् वर्षे कति मासाः भवन्ति ?

(ख) अस्माकं देशे सम्प्रति कति राज्यानि सन्ति ?

(ग) जनवरी-मासे कियन्तः दिवसाः भवन्ति ?

(घ) कः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः अभवत् ?

(ङ) अस्माकं मुखे कियन्तः दन्ताः भवन्ति ?

एकविंशतेः आरभ्य त्रिंशत् यावत् संख्याः लिखत ।

एकत्रिंशतः आरभ्य चत्वारिंशत् यावत् संख्याः लिखत ।

एकचत्वारिंशतः आरभ्य पञ्चाशत् यावत् संख्याः लिखत ।

अधोलिखितान् अङ्कान् शब्देषु (अक्षरेषु) लिखत -

23, 27, 35, 46, 50, 38, 32, 25, 39, 31

पदमञ्जूषायाः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

एकत्रिंशत्,	दिवसाः,	अष्टाविंशतिः,	सप्तविंशतिः,	छात्राः

(क) आकाशे .... नक्षत्राणि सन्ति ।

(ख) अस्माकं देशे .... राज्यानि सन्ति ।

(ग) मार्चमासे .... दिवसाः भवन्ति ।

(घ) अस्माकं वर्गे चत्वारिंशत् .... सन्ति ।

(ङ) एकस्मिन् मासे त्रिंशत् .... भवन्ति ।

9. **वचन-परिवर्तनं कुरुत -**

	एकवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	वदति	वदन्ति
(क)	भवति	....
(ख)	कथयति	....
(ग)	पठसि	....
(घ)	गच्छामि	....
(ङ)	अस्ति	....
(च)	असि	....
(छ)	धारयति	....
(ज)	विकसति	....

10. **एतेषु किं सत्यम् असत्यम् वा, लिखत -**

यथा-	अस्माकं मुखे पञ्चाशत् दन्ताः सन्ति ।	-	असत्यम्
(क)	अगस्तमासे एकत्रिंशत् दिवसाः भवन्ति ।	-	....
(ख)	आकाशे चतुर्विंशतिः नक्षत्राणि सन्ति ।	-	....
(ग)	जुलाई-मासे त्रिंशत् दिवसाः भवन्ति ।	-	....
(घ)	फरवरी-मासे त्रिंशत् दिवसाः भवन्ति ।	-	....
(ङ)	पार्श्वनाथः त्रयोविंशतितमः तीर्थंकरः आसीत् ।	-	....

11. सुमेलनं कुरुत -

अ		आ
(क) पुष्पाणि	-	(i) पृष्ठाः
(ख) तीर्थंकरः	-	(ii) नक्षत्राणि
(ग) मुखे	-	(iii) दन्ताः
(घ) आकाशे	-	(iv) पार्श्वनाथः
(ङ) पुस्तके	-	(v) विकसन्ति

12. अधोलिखितानां संख्यानाम् आरोहक्रमं लिखत -

द्वाविंशतिः, एकविंशतिः, पञ्चविंशतिः, चतुर्विंशतिः, सप्तविंशतिः, त्रयोविंशतिः, अष्टाविंशतिः, त्रिंशत्, नवविंशतिः, षड्विंशतिः

13. निम्नलिखितानां संख्यानाम् अवरोहक्रमं लिखत -

एकत्रिंशत्, त्रयस्त्रिंशत्, द्वात्रिंशत्, पञ्चत्रिंशत्, षट्त्रिंशत्, ऊनचत्वारिंशत्, चत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत्, चतुश्चत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्, षट्चत्वारिंशत्, ऊनपञ्चाशत्, पञ्चाशत् ।

योग्यता-विस्तारः

इक्कीस से पचास तक की संख्याओं का क्रम यहाँ दिया जाता है । इसे विद्यार्थी स्मरण कर लें ।

एकविंशतिः	(21)	द्वाविंशतिः	(22)
त्रयोविंशतिः	(23)	चतुर्विंशतिः	(24)
पञ्चविंशतिः	(25)	षड्विंशतिः	(26)
सप्तविंशतिः	(27)	अष्टाविंशतिः	(28)
नवविंशतिः / ऊनत्रिंशत्	(29)	त्रिंशत्	(30)

एकत्रिंशत्	(31)	द्वात्रिंशत्	(32)
त्रयस्त्रिंशत्	(33)	चतुस्त्रिंशत्	(34)
पञ्चत्रिंशत्	(35)	षट्त्रिंशत्	(36)
सप्तत्रिंशत्	(37)	अष्टत्रिंशत्	(38)
नवत्रिंशत् / ऊनचत्वारिंशत्	(39)	चत्वारिंशत्	(40)
एकचत्वारिंशत्	(41)	द्विचत्वारिंशत्	(42)
त्रयश्चत्वारिंशत्	(43)	चतुश्चत्वारिंशत्	(44)
पञ्चचत्वारिंशत्	(45)	षट्चत्वारिंशत्	(46)
सप्तचत्वारिंशत्	(47)	अष्टचत्वारिंशत्	(48)
नवचत्वारिंशत् / ऊनपञ्चाशत्	(49)	पञ्चाशत्	(50)

2. इन्हीं शब्दों से भारत की भाषाओं में संख्या-शब्द बने हैं जैसे -

एकविंशतिः	–	इक्कीस
द्वाविंशतिः	–	बाईस
एकत्रिंशत्	–	इकतीस
पञ्चत्रिंशत्	–	पैंतीस
षट्त्रिंशत्	–	छत्तीस इत्यादि ।

*****